

Гладкова Є. О., кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник НДІ з проблем протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ

Статтю присвячено аналізу визначення, елементів та змісту кримінальної агресії. Розглянуто специфіку психологічних механізмів формування та розвитку різних типів агресивної поведінки.

Ключові слова: кримінологічний аналіз, кримінальна агресія, насильство, особистість, протидія злочинності, запобігання злочинам.

Стаття посвящена аналізу поняття, елементів і содержания кримінальної агресії. Рассмотрена специфика психологических механизмов формирования и развития разных типов агрессивного поведения.

Серед негативних явищ у сфері захисту конституційних прав і свобод громадян України останнім часом звертають на себе увагу проблеми із забезпеченням особистої недоторканності та створення належних, а головне безпечних умов життєдіяльності людей. Особливе занепокоєння викликає не лише той факт, що в Україні протягом досить тривалого часу спостерігається стійка тенденція до існування доволі високого рівня агресивної злочинності, посилення жорстокості та цинізму під час вчинення майже усіх видів злочинів, але й поширення некримінальних форм та проявів як фізичної, так і вербальної агресії.

Проблемою, яка зумовила виникнення наукового інтересу, є те, що пострадянська кримінологія, в тому числі вітчизняна, традиційно нехтує дослідженнями агресивної поведінки, і це зумовлює дещо примітивні, неузгоджені із сучасними висновками соціології та психології, пояснення

кримінальної агресії виключно негативним впливом соціального середовища, поганим вихованням, шкідливим впливом мікросередовища (родини, школи, вулиці тощо).

Агресивна поведінка є одним з найнебезпечніших проявів людської поведінки, адже вона часто перевтілюється у різноманітні, багатоактні злочинні дії, які, безсумнівно, є результатом прояву певних особистісних властивостей даної особи. О.М.Литвак справедливо відзначає, що вирішальною ланкою у детермінації агресивних вчинків є особистість, її характер, неусвідомлені елементи психіки, а також патологічні відхилення, успадковані і набуті [1, с.205].

З огляду на це актуальним є вивчення кримінальної агресії не лише в теоретичному аспекті, але й для встановлення чинників (і, в першу чергу, психологічних), що впливають на механізми агресивної поведінки, з метою розробки адекватних заходів запобігання для захисту людини та суспільства в цілому від даного виду злочинності. **Розв'язання порушених питань і становить ціль даної статті.**

Агресивна злочинна поведінка у вітчизняній та закордонній кримінології досліджуються переважно за допомогою соціологічних підходів і методів. Однак, незважаючи на весь позитив соціогенетична детермінація агресивності як наукова парадигма вичерпала себе. Відчувається нагальна потреба у залученні знань з області психології до вивчення даної проблематики.

Традиційно кримінологи і фахівці правоохоронної діяльності ведуть мову про насильницьку злочинність. На підтвердження необхідності відокремлення даної категорії наводяться численні дані про її риси та ознаки [2, с.60-164; 3, с.74-80].

Однак, питання, які стосуються суб'єктивних причин, мотивації таких злочинів, у тому числі вчинених особами з психічними аномаліями, автори, як правило, не розкривають, залишаючи їх осторонь наукової дискусії. Вигідно в цьому сенсі відрізняються лише дослідження А.Ф.Зелінського [4,

с.170-194], О.М.Литвака [1, 201-220] та О.М.Храмцова [5], в яких автори на достатньо високому теоретичному рівні, в тому числі монографічному, намагались проаналізувати природу та вирішити актуальні питання протидії агресивній злочинності.

Вважаємо, що пізнання суті та природи агресивної злочинної поведінки можливе лише за умови, коли об'єктом комплексного міждисциплінарного феноменологічного аналізу відповідних фахівців стане агресивність як особистісна риса людини.

Під час аналізу феномену агресії дослідники зіштовхуються з одним простим, але парадоксальним фактом: як правило, не має великих труднощів при безпосередньому спостереженні за поведінкою інших людей оцінити їх дії як агресивні або неагресивні, але формулювання точного і вичерпного визначення поняття агресії викликає значні ускладнення.

У психологічній літературі наводиться безліч різноманітних дефініцій названої категорії, але одні з них змішують поняття агресії та агресивності (тобто форму поведінки і особистісну рису), інші є занадто вузькими і не охоплюють усіх видів і форм агресивної поведінки (агресію пряму і непряму, фізичну і вербальну, активну і пасивну, ворожу й інструментальну, раціональну і афективну, безпосередню і зміщену, конструктивну і деструктивну, проактивну і реактивну, соціалізовану і асоціальну тощо), треті, навпаки, виявляються занадто широкими і включають такі кримінальні дії, які переважно як агресія не розглядаються (необережні злочини, нещасні випадки тощо). Крім того, переважна більшість визначень не охоплюють агресивної поведінки осіб із психічними розладами.

Предметом нашого аналітичного дослідження є кримінальна агресія. Цей термін охоплює більш вузьке коло явищ, ніж поняття агресії. Кримінально-правові обмеження зводяться до віднесення до кримінальної агресії таких дій, що мають ознаки злочинів. Нам представляється найбільш інформативним наступне визначення кримінальної агресії – це форма поведінки (конкретна дія), яка реалізує будь-який намір або спонукання

певної особи відносно потерпілого (вмотивована дія) і пов'язана з цим наміром (спонуканням) певним змістовним відношенням, об'єктивно спрямована на заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілого [6, с.92].

Агресію варто відрізнити від агресивності, тобто форму поведінки від риси особистості. Агресія – це сукупність певних дій, якими заподіюється шкода іншому об'єкту; а агресивність забезпечується готовністю особи, на яку спрямована агресія, сприймати й інтерпретувати поведінку агресора відповідним чином. У цьому сенсі, напевно, можна говорити про потенційно агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію як про стійку особистісну рису світосприйняття і світорозуміння.

Агресивність можна розуміти і як реакцію особи на фрустрацію потреб і конфлікт, що виражаються в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованої на повне або часткового обмеження волі, дій, волевияву іншої людини або спільноти, керуванню ними, на заподіяння їм школи або страждань.

Відмежування понять «агресія» і «агресивність» призводить до формулювання низки край важливих попередніх висновків. З одного боку, не за усякими агресивними діями суб'єкта насправді стоїть агресивність особи як риса. З іншого боку, агресивність людини зовсім не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв або не прояв агресивності як особистісної риси у певних актах поведінки завжди є результатом складної взаємодії трансситуативних і ситуаційних факторів.

У випадку агресивних дій неагресивної особи в основі домінування даної системи дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особи першість належить особистісним якостям даної людини.

Як риса особистості агресивність тісно пов'язана з жорстокістю, але не збігається з нею [7, с.11-12]. Якщо жорстокість ніколи не знаходить схвальної оцінки, то агресивність часто приймає соціально толерантні форми, наприклад, у спорті. Агресивність як психологічне явище в моральному плані

є нейтральною, звичайно, якщо вона не призводить до соціально небезпечних, протиправних форм поведінки.

Інтерпретація агресії як такої залежить від виховних та інших впливів на особистість з перших днів життя, емоційних відносин, що складаються в людини з її оточенням. Агресивна людина може бути і не жорстокою, якщо нею не керує мотив заподіяння школи і страждань заради них самих. Але жорстока людина завжди агресивна.

Агресія іноді може мати й інші мотиваційні джерела, зокрема, прагнення до ризику, відчуття небезпеки або захищеності, користь. Якщо насильство використовується для захисту від нападу або іншої небезпеки, що загрожує життю чи здоров'ю особи, то має місце так звана «доброякісна агресія», яка генетично закладена у природу людини як інстинкт самозахисту. І навпаки, «злякисна агресія» проявляється як прагнення до володарювання над іншими істотами і нестримне бажання руйнації. Це, за визначенням Е.Фромма, деструктивна активність людини, яка є злякисною і має соціальне походження [8, с.286].

Для осіб із психічними аномаліями агресивність характерна в силу їх підвищеної тривожності, підсвідомої невпевненості у власному соціальному і біологічному статусі, постійного стану відчуття загрози.

Кримінальне право і кримінологія мають справу головним чином з деструктивною (злякисною) агресією, хоча в КК України є статті, які передбачають кримінальну відповідальність за насильство, вчинене під час захисту від нападу, але з перевищенням меж необхідної оборони або крайньої необхідності. Фізична та вербальна агресія, які вчиняються з корисливих мотивів, є засобом задоволення життєвих індивідуальних потреб, а не реалізації деструктивних прагнень до знищення і руйнації. Тому грабежі, розбійні напади, бандитизм і, нарешті, деякі види вбивств (наприклад, на замовлення) не є суто агресивними, але можуть бути до них віднесені з точки зору мотивації, яка переважає у злочинця.

В арсеналі сучасної кримінології широке коло дослідницьких можливостей щодо вивчення, аналізу та узагальнення біографічних даних, соціально-психологічних характеристик, мотиваційної та сфери цілепокладання, специфіки дозлочинної і постзлочинної діяльності тощо. Беззаперечно, що кримінологічна характеристика особи агресивного злочинця буде більш корисною для практики за умови комплексного дослідження відповідного елемента на основі інтеграції даних різних галузей науки.

Використовуючи оригінальну психологічну концепцію О.Г.Ковальова, осіб, схильних до вчинення агресивних злочинів можна віднести до „глобального злочинного типу, з повною злочинною ураженістю”. Він пише: „Цей тип асоціальний. Він негативно ставиться до праці та людей. Представники цього типу не бачать свого життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радості. Усі їх помисли, почуття пов'язані із намірами вчинення злочинів, їх воля тверда і непохитна в карних діяннях [9, с.50].

За результатами проведеного аналізу встановлені соціально-психологічні риси, притаманні окремим категоріям агресивних злочинців (вивчались соціально-психологічні риси членів та лідерів організованих злочинних угруповань, в тому числі банд). Основою їх життєвої позиції є орієнтація на збагачення за будь-яку ціну; спостерігається майже повна відсутність або обмеженість моральних принципів. При скоєнні злочинів та у повсякденному житті вони часто проявляють крайні форми жорстокості та ворожості; вони схильні до ризику та гострих відчуттів.

Досить часто і лідери, і рядові члени ОЗУ мають нервово-психічні аномалії, патологічні риси характеру (майже кожен п'ятий). Мова йде про так звані психічні аномалії в межах хворобливих станів або патологічні розлади. Особливу небезпеку представляють злочинні групи, очолювані такими особами. До психологічних особливостей психопатів збудженого типу, що найчастіше зустрічаються серед агресивних корисливо-насильницьких злочинців, відносяться прагнення до реалізації неадекватно завищеної

самооцінки, нетерпимість до протидії, тенденція до домінування і володарювання, упертість, уразливість, схильність до самовираження через насильство тощо.

У деяких випадках психічні відхилення злочинців обумовлені зловживанням спиртними напоями і наркоманією. Іноді трапляється, що злочини вчиняються ними у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Крім того, цим особам властиві такі риси, як підвищена дратівливість і агресивність, конфліктність, підозрлість і помстливість, садизм.

Правильно буде вести мову про те, що негативне ставлення до закону, правопорядку, громадської безпеки у цієї категорії злочинців досягає найвищого рівня. Крім корисливої мотивації, що обумовлює прагнення до незаконного збагачення, незаконного одержання матеріальної вигоди за рахунок чужих інтересів, порушення майнових відносин, прав власності інших осіб, учасники ОЗУ (банд) керуються й іншими мотивами. І провідне місце серед них мають агресивні.

Таким чином, можна стверджувати, що корисливі спонукання, як правило, діють поряд з агресивними в формі «ігрових», оскільки для даних осіб однаково значимі як матеріальні вигоди в результаті вчинення злочинів, так і ті емоційні переживання, що пов'язані із самим процесом злочинної діяльності. Надзвичайно важливою обставиною, що відноситься до морально-психологічної специфіки цих злочинців, є те, що злочинна діяльність детермінуються потребою до ризику, потребою брати участь у різного роду операціях, контактах, випробувати гострі відчуття, включитися в емоційно збудливі ситуації. Ці особи одержують психологічне задоволення від самого процесу злочинної діяльності, що має для них самостійне значення.

Більше того, аналіз психології поведінки злочинців даної категорії свідчить про те, що досить часто крім заволодіння чужим майном, ними рухає і бажання покарати, принизити, фізично знищити його власників,

найчастіше представників більш високого соціального рівня, відповідно, людей більш забезпечених, щасливих.

Окремо слід відзначити особливості соціально-психологічної характеристики лідера організованого злочинного середовища. Він, як правило, достатньо визнаний кримінальний авторитет, раніше судимий, переважно за тяжкі злочини, в тому числі насильницькі. Сама по собі кримінальна субкультура висока оцінює таку рису як агресивність. Тому вони в переважній більшості жорстокі, агресивні, холоднокровні, добре фізично розвинуті. Але, в той таки час лідерам ОЗУ притаманні більш високий інтелект у порівнянні з рядовими членами, рівень розвитку, наявність розвинутих вольових якостей і організаторських здібностей, товарицькість, функціональна стійкість, винахідливість, вміння підкоряти інших людей.

Якнайкраще якості та здібності лідерів злочинного середовища проявляються під час виконання ними певних функцій відносно керованого кримінального угруповання. Найбільш інформативними в цьому плані є наступні функції: кадрового забезпечення (підбір нових виконавців, формування власного оточення); матеріально-технічного забезпечення в тому числі спеціальними засобами, засобами зв'язку тощо; організаційно-управлінські (планування та організація нападів, розподіл майна та цінностей, здобутих злочинним шляхом, формування та утримання спільних коштів, що виконують роль каси взаємодопомоги і відомі як „общак”); ідеологічну (встановлює систему нормативно-ціннісної орієнтації для членів угруповання, стежить за дотримання правил та норм); інформаційну (збирає та узагальнює інформацію про майбутні об'єкти злочинних посягань, про діяльність правоохоронних органів, спрямовану на знешкодження угруповання); стратегічну (визначає орієнтири, напрямки розвитку та еволюції кримінальної структури, координує, ставить цілі та завдання злочинної діяльності) і дисциплінарну (проводить карну політику всередині

угруповання, стежить за тим, щоб в ньому не відокремились неформальні лідери, припиняє їх діяльність) тощо [10, с.154-156].

Стисла феноменологічна характеристика кримінальної агресії надає нам можливість сформулювати низку теоретико-прикладних висновків:

- 1) кримінальна агресія є суспільно-небезпечною формою прояву такої загальнолюдської якості як агресивність;
- 2) агресивний мотив є ірраціональним за суттю, деструктивним за змістом, адже він часто породжується і обумовлюється неусвідомленими потягами людини до руйнування та знищення, психічними аномаліями та негативними акцентуаціями особистості;
- 3) оцінка агресивності залежить від умов та характеру її сприйняття й інтерпретації спостерігачем, об'єктом або суб'єктом агресії;
- 4) на відміну від корисливої та корисливо-насильницької злочинності кримінальна агресія у чистому виді зустрічається дуже рідко. Найчастіше вона супроводжує названі злочинні прояви в якості складової частини – домінуючого прояву їх полімотиваційної сфери;
- 5) агресивні злочини можуть іноді приймати вигляд імпульсивних реакцій людини на зовнішні подразники та внутрішні стимули.

Список використаних джерел:

1. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
2. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, докт. юрид. наук, проф. Щербы С.П. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – 384 с.
3. Иванова В.В. Преступное насилие: Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2003. – 83 с.
4. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.

5. Храмцов О.М. Кримінологія вербальної агресії: Автореф. дис. ...к.ю.н. (12.00.08). – Харків: НУВС, 2003. – 20 с.
6. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – 300 с.
7. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М.: Инфра–М, 1995. – 320 с.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. Э.М. Телятникова, Т.В. Панфилова. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 624 с.
9. Ковалёв А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. – М.: Юрид. лит., 1968. – 136 с.
10. Корецкий Д.А., Пособина Т.А. Современный бандитизм: Криминологическая характеристика и меры предупреждения. – СПб.: Изд-во „Юридический центр Пресс”, 2004. – 241 с.

Агресивна поведінка є одним з найнебезпечніших проявів людської поведінки, адже вона часто перевтілюється у різноманітні, багатоактні злочинні дії, які, безсумнівно, є результатом прояву певних особистісних властивостей даної особи. З огляду на це актуальним є вивчення кримінальної агресії не лише в теоретичному аспекті, але й для встановлення чинників (і, в першу чергу, психологічних), що впливають на механізми агресивної поведінки, з метою розробки адекватних заходів запобігання для захисту людини та суспільства в цілому від даного виду злочинності. Пізнання суті та природи агресивної злочинної поведінки можливе лише за умови, коли об'єктом комплексного міждисциплінарного феноменологічного аналізу відповідних фахівців стане агресивність як особистісна риса людини. Агресію варто відрізняти від агресивності, тобто форму поведінки від риси особистості. Агресія – це сукупність певних дій, якими заподіюється шкода іншому об'єкту, а агресивність забезпечується готовністю особи, на яку спрямована агресія, сприймати й інтерпретувати поведінку агресора відповідним чином. У цьому сенсі, напевно, можна говорити про потенційно

агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію як про стійку особистісну рису світосприйняття і світорозуміння. Агресивність можна розуміти і як реакцію особи на фрустрацію потреб і конфлікт, що виражаються в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованої на повне або часткового обмеження волі, дій, волевияву іншої людини або спільноти, керуванню ними, на заподіяння їм школи або страждань. Відмежування понять «агресія» і «агресивність» призводить до формулювання низки край важливих висновків. З одного боку, не за усякими агресивними діями суб'єкта насправді стоїть агресивність особи як риса. З іншого боку, агресивність людини зовсім не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв або не прояв агресивності як особистісної риси у певних актах поведінки завжди є результатом складної взаємодії трансситуативних і ситуаційних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особи в основі домінування даної системи дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особи першість належить особистісним якостям даної людини. Кримінальне право і кримінологія мають справу головним чином з деструктивною (злякисною) агресією, хоча в КК України є статті, які передбачають кримінальну відповідальність за насильство, вчинене під час захисту від нападу, але з перевищенням меж необхідної оборони або крайньої необхідності. Фізична та вербальна агресія, які вчиняються з корисливих мотивів, є засобом задоволення життєвих індивідуальних потреб, а не реалізації деструктивних прагнень до знищення і руйнації.